

รูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ในจังหวัดปทุมธานี

THE MODEL OF BUDDHISM'S CULTURAL CONSERVATION OF THE MONKS IN PATHUM THANI

พระมหานิพนธ์ นิปโก (เกินสกุล)

PhramahaNipon Nipaco (Klensakul)^๑

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการรายงานผลการวิจัยคุณิพนธ์เรื่อง “รูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานี” โดยมีวัตถุประสงค์การวิจัยคือ เพื่อศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษาปัญหาและอุปสรรคของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษารูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานี วิธีการวิจัยแบบผสมผสานเชิงคุณภาพ และเชิงปริมาณจากพระไตรปิฎก วิจัย ตำรา หนังสือต่าง และกำหนดกลุ่มประชากรสัมภาษณ์เชิงลึก

ผลการวิจัยพบว่า รูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนามี ๔ ด้าน คือ รูปแบบการอนุรักษ์โบราณสถาน การบูรณะซ่อมแซมจากกรมศิลปากร รูปแบบการอนุรักษ์ด้านโบราณวัตถุ รูปแบบการอนุรักษ์ด้านศิลปวัตถุ รูปแบบการอนุรักษ์ด้านประเพณี ซึ่งเจ้าอาวาส กรรมการวัด ประชาชนและกรมศิลปากร หน่วยงานที่รับผิดชอบในจังหวัด การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย รับผิดชอบร่วมกันอย่างเป็นระบบใน รักษาดูแล บูรณะ การอบรมให้มีความรู้ การประชาสัมพันธ์ ถือให้เป็นนโยบายสำคัญในการอนุรักษ์

คำสำคัญ : อนุรักษ์, มรดกทางวัฒนธรรม, รูปแบบ

---

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Faculty of Buddhism Faculty of graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya
University.

Abstract

In this article, an attempt was purposely made to study Buddhist monks' roles in the preservation of Buddhist cultural heritages, to study Buddhist monks' problems and obstacles towards the preservation of Buddhist cultural heritages and to study Buddhist monks' model of the preservation of Buddhist cultural heritages in Pathum Thani Province.

In the research, it was found that according to the Buddhist model in the preservation of Buddhist cultural heritages, four aspects, the model on the preservation of ancient places, the restoration given by Fine Arts department, the model on the preservation of ancient materials, the model on the preservation of material arts, the model on the preservation of culture and tradition done by the abbot of temples, committee, general people, department of Fine Arts and related provincial organizations were obviously found. It showed that when it comes to responsibility on the site, Tourism Authority of Thailand systematically takes full responsibility in the preservation, restoration, information and public relationship. All these activities are held as the essential policy in such preservation.

Keywords: Conservation, Cultural heritages, the model

๑. บทนำ

จังหวัดปทุมธานี เป็นจังหวัดหนึ่งในประเทศไทยที่มีความสำคัญ เป็นชุมชนขนาดใหญ่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พัฒนาการของชุมชนบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณหลายแห่ง ตั้งแต่สมัยแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เช่น ชุมชนโบราณโคกยายมันบ้านเก่า ชุมชนโบราณทุ่งพญาเมือง ชุมชนโบราณบ้านสามโคก เป็นต้น สายน้ำเจ้าพระยานี้ยังเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาวมอญที่อพยพหลบหนีภัยสงครามจากถิ่นเดิม เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สองฟากฝั่งแม่น้ำสามโคกในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และมีผู้คนหลังไหลอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน มีทั้งคนไทย คนจีน คนมอญ คนลาว คนญวน ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของสายน้ำและลำคลอง ปทุมธานีในอดีตจึงเป็นเมืองที่มีผู้คนอพยพมาอย่างหลากหลาย หลากกลุ่มชาติพันธุ์ ที่ต่างวัฒนธรรม มีวิถีชีวิตแบบของตนที่เอื้อเพื่อแผ่แผ่ต่อกันด้วยความรัก และหล่อหลอมเป็นชาวปทุมธานีดังปัจจุบันนี้^๒

จังหวัดปทุมธานีถือเป็นเมืองแห่งพระพุทธศาสนาโดยแท้ เห็นได้จากชุมชนเมืองเก่าที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมสองฟากฝั่งแม่น้ำตั้งแต่อำเภอเมืองถึงอำเภอสสามโคก มีวัดวาอารามตั้งเรียงรายอยู่คู่บ้านคูเมืองไม่น้อยกว่า ๖๐ วัด อีกทั้งจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์โบราณคดีเมืองสามโคกนี้มีมาแล้ว ตั้งแต่ครั้งต้นแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาทำให้มีวัดและโบราณสถานแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองและพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก เช่น วัดโบสถ์ ตำบลบางกระสี อำเภอสสามโคก เป็นวัดโบราณสร้างมาแต่ครั้งต้นแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา มีการขุดพบโบราณวัตถุอันเป็นหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมาก โดยเฉพาะพระประธานในวัดโบสถ์ มีการผสมผสานของศิลปะอยุธยาตอนต้นกับศิลปะสุโขทัย โดยรอบพระประธานประกอบด้วยพระลำดับหินทรายโบสถ์เก่าสร้างมาตั้งแต่สมัยต้นกรุงศรีอยุธยา วัดสะแก ตั้งอยู่ตำบลสามโคก อำเภอสสามโคก เป็นวัดโบราณมีมาตั้งแต่ครั้งแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา มีร่องรอยโบราณสถานโบราณวัตถุให้ศึกษาอ้างอิงถึงยุคสมัยและรูปแบบศิลปกรรมงานช่างอยู่บ้าง เช่น กุฏิเรือนไทย ๕ ห้อง ธรรมาสันบุษบก หอระฆัง เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง พระพุทธรูปและวิหาร เป็นต้น และวัดมะขาม ตำบลบ้านกลาง อำเภอมืองปทุมธานี เป็นวัดมาแต่โบราณที่มีมาแต่ครั้งแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา มีโบราณสถานและโบราณวัตถุที่สำคัญ เช่น โบสถ์และเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองเป็นศิลปะงานช่างอยุธยาที่งดงามอยู่ในสภาพสมบูรณ์ เป็นต้น^๓

มรดกทางวัฒนธรรม เช่น พุทธศิลป์แห่งเมืองปทุมธานีอุดมไปด้วยวัดวาอารามจึงเป็นแหล่งรวมงานพุทธศิลป์ที่งดงาม งานพุทธศิลป์ คือ งานศิลปะที่ช่างฝีมืออุทิศถวายให้แก่พระพุทธศาสนา ปรากฏเป็นงานฝีมือช่างภายในวัดวาอาราม ตั้งแต่สถานสถาปัตยกรรม เช่น พระอุโบสถ วิหาร สถูปเจดีย์ เป็นต้น งานประติมากรรม เช่น พระพุทธรูปหน้าบัน เป็นต้น งาน

^๒ วิโรจน์ ใจอารีรอบ, เปิดตำนานเล่าขานเมืองปทุมธานี, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เซ็นเตอร์พีช จำกัด , ๒๕๕๓), หน้า ๔.

^๓ วิโรจน์ ใจอารีรอบ, เปิดตำนานเล่าขานเมืองปทุมธานี, หน้า ๘๕.

จิตรกรรม เช่น ภาพเขียนฝาผนังภายในอุโบสถ เป็นต้น^๔ มิโดยมีวัดเป็นศูนย์กลางในการถ่ายทอดศิลปกรรม จริยธรรม วัฒนธรรมและประเพณีต่างๆ ไปสู่ประชาชน อีกทั้งวัดยังถือได้ว่าเป็นแหล่งท่องเที่ยวประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และเป็นมรดกทางศิลปวัฒนธรรม นอกจากนี้วัดยังเป็นจุดในการเชื่อมโยงเส้นทางและกิจกรรมทางศาสนาและวัฒนธรรมและรายละเอียดส่วนสำคัญของสถาปัตยกรรมหรือโบราณสถานนั้น เช่นเดียวกับคงไว้ซึ่งคุณค่าทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม และคงไว้ซึ่งคุณค่าทางประวัติศาสตร์โบราณคดีและวิชาที่เกี่ยวข้องจากแนวความคิดดังกล่าว ดังนั้น แนวความคิดในด้านการอนุรักษ์มิใช่การอนุรักษ์ในลักษณะที่แตะต้องไม่ได้แต่จะต้องอนุรักษ์ในลักษณะที่สามารถผสมกลมกลืนกับชีวิต และเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมของมนุษย์ในสังคมปัจจุบัน^๕

มรดกทางวัฒนธรรมเฉพาะแหล่งประวัติศาสตร์โบราณคดี โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ เป็นทรัพยากรที่ก่อให้เกิดประโยชน์ในการสร้างความมั่นคงทางด้านจิตใจ เสริมสร้างการเรียนรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับภูมิปัญญาดั้งเดิม นอกจากนี้ยังสามารถสร้างความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจในระดับหนึ่งให้กับชุมชนท้องถิ่นได้หากมีการจัดการทรัพย์สินทางศิลปวัฒนธรรมอย่างเหมาะสม^๖ มรดกวัฒนธรรมเป็นองค์ประกอบพื้นฐานอันเป็นแกนสำคัญอันหนึ่งของสังคมมนุษย์ เพราะวัฒนธรรมวัฒนธรรมเป็นแบบแผนในการดำรงและดำเนินชีวิตของคนในสังคม วัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมหรือความประพฤติของมนุษย์ในแต่ละสังคม ดังนั้น วัฒนธรรมจึงเป็นแบบแผนการดำเนินชีวิตของกลุ่มซึ่งสมาชิกของสังคมหนึ่งได้ยึดถือเป็นแบบแผนของชีวิตร่วมกันเป็นเสมือนเครื่องหมายหรือตราประจำกลุ่มที่คนอื่นเห็นแล้วรู้ได้ทันที เช่น มีภาษา เครื่องแต่งกาย ขนบธรรมเนียมประเพณีเดียวกัน^๗

ดังนั้นการที่พระสงฆ์มีบทบาทในการรวมกันอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาจะต้องอาศัยความร่วมมือกันของคนไทยทุกคน ส่วนโบราณสถานและโบราณวัตถุของจังหวัดปทุมธานีที่เป็นวัด และวัตถุที่ทรงคุณค่าทางศิลปกรรมที่ทางวัดสะสมไว้มีอยู่เป็นจำนวนมาก โบราณวัตถุดังกล่าวปรากฏอยู่ในรูปของประติมากรรมที่เป็นงานปั้น แกะสลักงานโลหะบางชิ้นอยู่ในลักษณะของงานช่างฝีมือ งานช่างไม้ งานจิตรกรรม งานช่างปูน และเครื่องเงินโบราณ วัตถุเหล่านี้ บางส่วนเป็นงานที่สะท้อนลักษณะพื้นบ้าน ศิลปะวัตถุ หรือโบราณวัตถุ

^๔ นนทพร วันงาม, ปทุมธานีเมืองแห่งสายน้ำและวัฒนธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เซ็นเตอร์พีซ จำกัด , ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๑.

^๕ วรวิฑู โอตระกุล, มานุษย์กันเกิด ฉบับ ๒๐๐ ปีกรุงรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียน-สตรี, ๒๕๒๐), หน้า ๑๓๒.

^๖ กรมศิลปากร, คู่มือถวญความรู้แด่พระสังฆาธิการในการดูแลรักษามรดกทางศิลปวัฒนธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สมาพันธ์, ๒๕๔๔), หน้า คำนำ.

^๗ จันท์เพ็ญ อมรเลิศวิทย์, การจัดองค์การทางสังคม, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), หน้า ๖๖.

เหล่านี้ประกอบด้วยพระพุทธรูป ซึ่งมีทั้งงานโลหะงานแกะสลัก และพระพุทธรูปปูนปั้น นอกจากนี้จะเป็นศิลปวัตถุอันเนื่องมาจากศาสนา เช่น ธรรมมาสน์ ตู้พระธรรม หีบพระธรรม ชั้นเหล็ก ชั้นแก้วทั้งสาม ปราสาทหรือวิหารจำลอง ปราสาทหอสง อาสนะ มณฑปพระพุทธรูป เป็นต้นและยังมีโบราณวัตถุ ซึ่งเป็นสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ อีกหลายประเภท ที่ส่งเสริมกันโดยการ ใช้ศิลปวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นสื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกัน^๕

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาข้างต้นผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาเรื่อง รูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานี เพื่อให้ทราบถึง วัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ทั้ง ๓ ข้อ คือ เพื่อศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษาปัญหาและอุปสรรคของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษารูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานี อันจะเป็นข้อมูลนำเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ที่เป็นองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์สรุปไว้เป็นงานวิจัยอย่างเป็นทางการ ผู้วิจัยจึงต้องการค้นคว้าและนำเสนอในเรื่องนี้

๒. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง รูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานี โดยผู้วิจัยกำหนดขั้นตอนในการดำเนินการวิจัยตามลำดับ ดังนี้

๒.๑ รูปแบบการวิจัย การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดรูปแบบโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบผสมผสานกันของระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) และเชิงปริมาณ (Quantitative Research)

๒.๒ ขอบเขตด้านประชากร ผู้วิจัยกำหนดการสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มประชากรในแต่ละวัด จำนวน ๑๐ รูป/คน คือ ๑) กลุ่มเจ้าอาวาสในจังหวัดปทุมธานี ๒) กลุ่มข้าราชการในจังหวัดปทุมธานี

๒.๓ ขอบเขตด้านพื้นที่ พื้นที่ที่ใช้ในการศึกษาวิจัย คือ วัดที่มีการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานีจำนวน ๑๐ วัด

๒.๔ เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยกำหนดเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์แบบเชิงลึก กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยใช้แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง ในประเด็นที่เกี่ยวกับบทบาทของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา ปัญหาและอุปสรรคของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา และรูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ใน

---

^๕ วิชัย ภูโยธิน และคณะ, *หน้าที่พลเมืองวัฒนธรรมและการดำเนินชีวิตในสังคม*, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๔.

จังหวัดปทุมธานี เป็นลักษณะคำถามแบบปลายเปิด เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกตรงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

๒.๕ การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลในการศึกษาวิจัย โดยได้ดำเนินการดังต่อไปนี้ ๑) ทบทวนจากเอกสาร ประกอบด้วยการศึกษาจากพระไตรปิฎก ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตำรา หนังสือประวัติวัดที่ได้กำหนดไว้ในพื้นที่การวิจัย เอกสารวารสาร แผ่นพับ และข้อมูลจากอินเทอร์เน็ต โดยศึกษาเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวกับบทบาทของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา ปัญหาและอุปสรรคของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา และรูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานี ๒) การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ด้วยการจดบันทึกและการบันทึกเสียง รวมทั้งสิ้น ๑๐ รูป/คน

๒.๖ วิเคราะห์ สรุปและนำเสนอผลการวิจัย ผู้วิจัยนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากการวิจัยตามลำดับ ที่ได้จากการศึกษาเอกสารต่างๆ จากการสัมภาษณ์พร้อมทั้งสรุปและให้ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยต่อไป

๓. สรุปผลการวิจัย

ผลจากการวิจัยพบว่า บทบาทของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๓๕ มีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของพระสงฆ์ที่น่าสนใจ เช่น ในหมวด ๕ มาตรา ๓๑ ได้บัญญัติว่า วัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล มีเจ้าอาวาสเป็นผู้แทนของวัดในกิจการทั่วไป เป็นเจ้าพนักงานตามประมวลกฎหมายอาญา และบทบาทพระสงฆ์กับกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ โดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๓๕ มาตรา ๑๕ ตรี ได้บัญญัติให้อำนาจบทบาทมหาเถรสมาคมบริหารการปกครองคณะสงฆ์ โดยตรากฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ออกข้อบังคับ วางระเบียบ ออกคำสั่ง มีมติหรือออกประกาศ โดยไม่ขัดหรือแย้งกับกฎหมายและพระธรรมวินัยใช้บังคับได้ พระสังฆาธิการจึงต้องมีบทบาทปฏิบัติงานในตำแหน่งงานของตน และต้องรับผิดชอบในบทบาท-ตำแหน่งของตนนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เฉกเช่นเดียวกับข้าราชการ-ชราวาสทั้งหลาย และบทที่ลงโทษที่กำหนดไว้ในกฎหมายใหม่นี้ ก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการบริหารงานในบทบาท-ตำแหน่งราชการสงฆ์ มิได้วางอยู่บนพื้นฐานพระธรรมวินัยโดยตรง แต่เพื่อความสงบเรียบร้อยของคณะสงฆ์โดยรวม

บทบาทของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็นบทบาทพระสงฆ์ด้านสาธารณูปการ โดยการก่อสร้าง หรือการบูรณปฏิสังขรณ์ เป็นสิ่งหนึ่งที่คณะสงฆ์ต้องวางรูปแบบให้ถูกต้องเหมาะสม และควรต้องมีความรู้ที่ถูกต้องอีกด้วย เพื่อเป็นการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนามีศาสนวัตถุและศาสนสถานเป็นต้น ควบคุมให้แต่ละวัดที่สร้างถาวรวัตถุให้เป็นทรงไทย หรือให้รักษาศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นสำคัญรวมถึงดูแลรักษาศาสนสถานให้มั่นคงถาวรและเป็นอนุสรณ์สถานแก่อนุชนรุ่นหลังได้ บทบาทพระสงฆ์ด้านการสาธารณสงเคราะห์มีการดำเนินกิจการต่างๆ เพื่อให้เป็นสาธารณประโยชน์แก่หน่วยงาน

บุคคล หรือคณะบุคคล เช่น การสร้างถนนหนทาง ขุดลอกคูคลอง สร้างฌาปนสถาน สร้างการประปา สร้างเครื่องกำเนิดไฟฟ้า เป็นต้น เพื่อให้วัดเป็นที่พึ่งของสังคม และเจ้าอาวาสจะต้องดำเนินการบริหารงานทุกด้านเกี่ยวกับการสาธารณสงเคราะห์อื่นๆ แก่ประชาชน ในส่วนที่อยู่ในสมณวิสัยที่นำจะจัดได้

การอนุรักษ์โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ อนุรักษ์ หมายถึง การใช้และจัดการทรัพยากรทั้งที่เป็นธรรมชาติและที่มนุษย์สร้างขึ้นอย่างฉลาด ตลอดจนมีการวางแผนอย่างรอบคอบสำหรับทรัพยากรเหล่านั้น เพื่อบรรลุนิยามความต้องการในอนาคตและหมายรวมถึงการป้องกัน การดูแล การรักษา เพื่อให้คงคุณค่าไว้ การสงวน และการปฏิสังขรณ์ และการบูรณะด้วย การสงวนรักษา การดูแลรักษาไว้ตามสภาพเดิมเท่าที่เป็นอยู่ และป้องกันไม่ให้เสียหายต่อไป โบราณสถาน หมายถึง สิ่งที่เคลื่อนที่ไม่ได้เช่น โบสถ์ วิหาร วัง มีอายุเก่ากว่า ๑๐๐ ปีขึ้นไป โบราณวัตถุ หมายถึง สิ่งของโบราณที่เคลื่อนที่ได้ เช่น พระพุทธรูป เทวรูป ศิลจารึก มีอายุเก่ากว่า ๑๐๐ ปีขึ้นไป ศิลปวัตถุ คือ วัตถุอันเป็นผลงานสร้างสรรค์ทางทัศนศิลปะที่ประกอบด้วย ศิลปลักษณะเช่น ภาพเขียน รูปปั้น หรือเป็นสิ่งที่ทำด้วยฝีมืออย่างประณีตและมีคุณค่าสูงในทางศิลปะ

ความมุ่งหมายในการอนุรักษ์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ จำเป็นต้องมีการพิจารณาในเชิงแนวคิดเพราะความคิดจะเป็นแกนนำไปสู่การปฏิบัติเทคนิควิธีที่เหมาะสม การจะอนุรักษ์โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุไว้ให้ได้นั้นจำต้องมีการกำหนดจุดมุ่งหมายในการดำเนินงานร่วมกันคือ ๑) การอนุรักษ์เป็นการสงวนรักษาไว้ซึ่งงานสถาปัตยกรรมที่มีคุณค่าอย่างมาก เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ ๒) งานสถาปัตยกรรมเก่าแก่บางชิ้น เป็นสิ่งที่บรรพบุรุษได้ก่อสร้างเอาไว้เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งคุณงามความดีของบรรพบุรุษ เราก็จำเป็นต้องอนุรักษ์ไว้เป็นต้น ส่วนมรดกทางวัฒนธรรมออกไปเป็น ๒ ลักษณะได้แก่ ๑) มรดกวัฒนธรรมทางจิตใจ ได้แก่ มรดกทางวัฒนธรรมที่ตกทอดมาที่เป็นนามธรรมซึ่งแสดงออกให้เห็นผ่านทางด้านจริยธรรม ค่านิยม ปรัชญา ประเพณีต่างๆ ของสังคม เป็นต้น ๒) มรดกทางวัตถุ ได้แก่ ผลผลิตที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ขึ้นให้เห็นเป็นรูปธรรมเช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ งานหัตถกรรมพื้นบ้าน เป็นต้น

ประเภทของโบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ กรมศิลปากรได้จำแนกประเภทของโบราณสถานตามลักษณะของการก่อสร้างไว้คือ ๑) โบราณสถานสัญลักษณ์แห่งชาติ เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๒) อนุสาวรีย์แห่งชาติเช่น พระบรมรูปทรงม้า ๓) อาคารสถาปัตยกรรมแห่งชาติเช่น พระที่นั่งอนันตสมาคม ๔) ย่านประวัติศาสตร์เช่น ย่านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ๕) อุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติเช่น อุทยานประวัติศาสตร์อยุธยาเป็น ๖) นครประวัติศาสตร์แห่งชาติเช่น เมืองสุโขทัย ๗) ซากโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์แห่งชาติเช่น ซากปราสาทหินต่างๆ ซากเมืองสุโขทัย ส่วนการอนุรักษ์โบราณสถาน โบราณวัตถุและศิลปวัตถุในประเทศไทยในปัจจุบันอยู่ในความรับผิดชอบของกรมศิลปากร และกระจายอำนาจให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในการดูแล หากแต่

ยังมีปัญหาในการบริหารจัดการ คือ การขาดความรู้และความตระหนักของประชาชนในการดูแลรักษา อนุรักษ์โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ รวมถึงขาดแคลนงบประมาณในการซ่อมแซม บูรณะ และปฏิสังขรณ์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ และศิลปวัตถุ ที่มีอยู่จำนวนมากด้วย

ปัญหาและอุปสรรคของพระสงฆ์ต่อการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา

ปัญหาและอุปสรรคในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานีด้านโบราณสถานทั้ง ผู้วิจัยได้สำรวจตามวัดต่างๆ จะมีปัญหาและอุปสรรคคล้ายคลึงกันเช่น ความสะอาดของโบราณสถาน ควรมีเจ้าหน้าที่ทำความสะอาดอยู่เป็นประจำในแต่ละสถานที่ของวัดที่เป็นโบราณสถาน หรือตามจุดต่างๆ เพื่อความสะอาดของวัดโดยรวม นำท่วมโบราณสถานทุกปีในฤดูฝน เนื่องจากวัดอยู่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา ควรทำเขื่อนกั้นบริเวณที่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อป้องกันโบราณสถานของวัด โดยของงบประมาณสนับสนุนจากภาครัฐ เป็นต้น เพราะอยู่ในเขตจังหวัดปทุมธานี และอยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน และมีข้อเสนอแนะในการแก้ปัญหาคล้ายคลึงกัน

ปัญหาและอุปสรรคในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานีด้านโบราณวัตถุผู้วิจัยได้สำรวจทางโบราณวัตถุตามวัดต่างๆ จะมีปัญหาและอุปสรรคคล้ายคลึงกันเช่น การวางพวงมาลัยสดหรือแห้งของพุทธศาสนิกชนบนหน้าตักพระพุทธรูป และส่วนอื่นๆ ของพระพุทธรูป เพราะมีความเชื่อว่าจะได้บุญมาก ควรมีเจ้าหน้าที่ทำเข้าใจเรื่อง การนำพวงมาลัยสดหรือแห้งมาวางไว้บนหน้าตักพระพุทธรูป จะทำให้พระพุทธรูปขึ้น และเกิดความเสียหายต่อองค์พระได้ หรือมีป้ายห้ามบอกไว้อย่างชัดเจน และเรื่องความไม่เข้าใจในการรักษา บูรณะ และซ่อมแซมโบราณวัตถุที่ชำรุดเสียหาย กรมศิลปากรหรือเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องควรจัดอบรมสัมมนาเกี่ยวกับการรักษา บูรณะ และซ่อมแซมโบราณวัตถุที่ชำรุดเสียหายให้ถูกต้องตามหลักวิชาการ เป็นต้น เพราะอยู่ในเขตจังหวัดปทุมธานี อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกันส่วนมากเป็นวัดของชาวมอญ (ชาวมอญ) และมีข้อเสนอแนะในการแก้ปัญหาคล้ายคลึงกัน

ปัญหาและอุปสรรคในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานีด้านศิลปวัตถุทั้ง ผู้วิจัยได้สำรวจทางศิลปะวัตถุตามวัดต่างๆ จะมีปัญหาและอุปสรรคคล้ายคลึงกันเช่น เรื่องการจุดธูป และเทียนภายในสถานที่ที่ตั้งของศิลปะวัตถุ ควรมีเจ้าหน้าที่ทำเข้าใจเรื่อง การจุดธูป ภายในสถานที่ที่ศิลปะวัตถุตั้งอยู่ เพราะควันธูปจะไปเกาะตามศิลปะวัตถุที่ตั้งอยู่ พอสะสมนานเข้าจะทำให้เกิดความเสียหายได้ และเทียนอาจเกิดการลุกไหม้ศิลปะวัตถุได้ และเรื่องการขาดงบประมาณสนับสนุนจากภาครัฐในการการรักษามรดกวัฒนธรรม และซ่อมแซมศิลปะวัตถุที่ชำรุด ทางวัดควรขอของงบประมาณจากภาครัฐโดยผ่าน กรมศิลปากร องค์การบริหารส่วนจังหวัด องค์การบริหารส่วนตำบล หรือ องค์การเอกชนเข้ามาสนับสนุนการรักษามรดกวัฒนธรรม และซ่อมแซมศิลปะวัตถุที่ชำรุด เพราะอยู่ในเขตจังหวัดปทุมธานี อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกันส่วนมากเป็นวัดของชาวมอญ (ชาวมอญ) และมีข้อเสนอแนะในการแก้ปัญหาคล้ายคลึงกัน

ปัญหาและอุปสรรคในการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ ในจังหวัดปทุมธานีด้านประเพณี ผู้วิจัยได้สำรวจทางประเพณีตามวัดต่างๆ จะมีปัญหาและอุปสรรคคล้ายคลึงกันเช่น ประชาชนไม่ทราบข้อมูลเกี่ยวกับประเพณีต่างๆ ของชาวจังหวัดปทุมธานีเช่น เรื่องการตักบาตรร้อยหลังออกพรรษา ทางวัด หรือทางจังหวัดโดยการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ควรมีการประชาสัมพันธ์เพื่อส่งเสริมเกี่ยวกับการตักบาตรพระร้อย และเรื่องจัดให้มีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาจังหวัดปทุมธานี ภาครัฐ โดยการนำของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ทางจังหวัด หรือทางองค์การบริหารส่วนตำบล ควรจัดให้มีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของจังหวัดปทุมธานี และการส่งเสริมประเพณีต่างๆ ที่ใกล้จะสูญหายไปจากจังหวัดปทุมธานีเป็นต้น เพื่อให้ประชาชนเข้าใจประเพณีนี้มากขึ้น ทั้งยังเป็นการอนุรักษ์ประเพณีอันดีงามของชาวจังหวัดปทุมธานีด้วย เพราะอยู่ในเขตจังหวัดปทุมธานี อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน ส่วนมากเป็นวัดของชาวมอญ (ชาวรามัญ) และมีข้อเสนอแนะในการแก้ปัญหาคล้ายคลึงกัน

รูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานี

รูปแบบการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในจังหวัดปทุมธานี รูปแบบการอนุรักษ์ด้านโบราณสถาน รูปแบบการอนุรักษ์ด้านโบราณวัตถุ การอนุรักษ์ด้านศิลปวัตถุและรูปแบบการอนุรักษ์ด้านประเพณี เจ้าอาวาสทุกรูปที่ได้อนุรักษ์สืบทอดกันมาไว้เป็นมรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นมรดกของชาติ เพื่อให้อนุชนคนรุ่นหลังได้รู้ถึงประวัติศาสตร์ของชาติและของพระพุทธศาสนา ด้วยการให้ความร่วมมือกับกรมศิลปากร กำหนดรูปแบบตามวิธีดำเนินการ ได้ดังนี้

(๑) รูปแบบการอนุรักษ์โบราณสถาน การดูแลรักษาเป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสกำกับดูแล สำรวจข้อมูล และบุคคลหรือหน่วยงานสนับสนุนการดูแลรักษา คือ ๑. การบริการ คือ ส่งเคราะห์ประชาชนที่มาสักการะและทัศนศึกษา สนับสนุนหน่วยงานรัฐบริการประชาชน ส่งเสริมภาคธุรกิจ ให้มีจำหน่ายสินค้าภายในวัดได้ ๒. การบูรณะซ่อมแซมเป็นหน้าที่ของกรมศิลปากรที่ต้องดำเนินการ คือ เจ้าหน้าที่กรมศิลปากร มอบหมายหน้าที่รับผิดชอบ ส่งเสริมการปฏิบัติหน้าที่ให้เกิดการประสานผลประโยชน์ทุกฝ่าย ๓. ส่งเสริมการปฏิบัติหน้าที่ให้เกิดการประสานผลประโยชน์ทุกฝ่าย เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรกับเจ้าอาวาสและพระสงฆ์ในวัดนั้นๆ ต้องประสานงานและให้ความร่วมมือกันในการบูรณะซ่อมแซมโบราณสถานเพื่อมิเกิดความขัดแย้งกัน ๔. การทำบัญชีรักษา คือ จัดทำบัญชีโบราณสถานของวัด สำหรับโบราณสถานที่ได้ขึ้นทะเบียนกับกรมศิลปากรแล้วสามารถของบประมาณการการซ่อมแซมจากกรมศิลปากรได้ จัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย สำหรับวัดที่มีโบราณสถานที่มีประชาชนเข้าสักการะ และทัศนศึกษามากย่อมมีเงินหมุนเวียนภายในวัด ดังนั้น จึงต้องมีเจ้าหน้าที่ของวัด คอยทำบัญชี รายรับ-รายจ่ายอย่างโปร่งใส และสามารถตรวจสอบได้ และจัดทำบัญชีในรูปแบบที่เหมาะสม ๕. วิธีการแต่งตั้งบุคลากรที่ดูแลรักษาและดำเนินการ คือ พระภิกษุ และสามเณร จัดให้พระสงฆ์ที่อยู่ในวัดนั้นๆ

ดูแลรักษาและดำเนินการ โบราณสถานซึ่งเป็นสมบัติของชาติและของพระพุทธศาสนา ผลิตเปลี่ยนแปลงกันตามวาระ เจ้าหน้าที่วัด จัดเจ้าหน้าที่ทำความสะอาดอยู่เป็นประจำในแต่ละสถานที่ของวัดที่เป็นโบราณสถาน หรือตามจุดต่างๆ เพื่อความสะอาดของวัดโดยรวม จัดให้มีเจ้าหน้าที่คอยประจำดูแลงานในจุดต่างๆ ของวัดอย่างเป็นระบบ เจ้าหน้าที่ของวัดควรมีการแต่งกายด้วยชุดฟอร์มของทางวัด หรือมีการแต่งกายให้สุภาพเรียบร้อย

(๒) รูปแบบการอนุรักษ์ด้านโบราณวัตถุ ๑. ขั้นตอนการรักษาซึ่งมีเจ้าอาวาสและกรรมการวัดโดยการร่วมมือของกรมศิลปากร ทางวัดจัดเจ้าหน้าที่สำรวจสถานที่ที่ศิลปวัตถุตั้งอยู่ ว่ามีรอยร้าวหรือรอยร้าวหรือไม่ เมื่อสำรวจเจอแล้ว เจ้าอาวาสรับแจ้งแก่กรมศิลปากรจะได้จัดส่งเจ้าหน้าที่เข้ามาแก้ไขได้ทันที จัดเจ้าหน้าที่ทำเข้าใจเรื่อง การจัดรูป ภายในสถานที่ที่ศิลปวัตถุตั้งอยู่ เพราะคว้นธูปจะไปเกาะตามศิลปวัตถุที่ตั้งอยู่ พอสะสมนานเข้าจะทำให้เกิดความเสียหายได้ และเทียบอาจเกิดการลุกไหม้ศิลปวัตถุได้ จัดให้มีบุคลากรที่มีความรู้ความเข้าใจเรื่องศิลปวัตถุ โดยส่งไปอบรมกับกรมศิลปากรเพื่อจะได้นำมาประยุกต์ใช้กับวัดที่ตนสังกัดอยู่ ๒. การบริการสงเคราะห์ประชาชนทั่วไปได้เข้าสักการะและทัศนศึกษาโบราณวัตถุของวัดตามจุดต่างๆ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ประวัติความเป็นมาของโบราณวัตถุต่างๆ จัดให้มีเจ้าหน้าที่ของวัดคอยให้คำแนะนำ ให้ข้อมูลต่างๆ ของวัด หรือบริเวณชุมชนได้ ๓. สนับสนุนหน่วยงานรัฐบริการประชาชน ได้แก่การจัดหน่วยงานจากภาครัฐให้ความสะดวกแก่ประชาชนที่มาสักการะและทัศนศึกษาและป้องกันมิจฉ้อฉล ๔. ส่งเสริมภาคธุรกิจ สัมมาอาชีพ ได้แก่การมีให้ประชาชนในชุมชนและที่ใกล้เคียงได้จำหน่ายสินค้าซึ่งเป็นผลิตภัณฑ์ที่ผลิตจากกลุ่มแม่บ้านหรือจากครัวเรือนเท่ากับเป็นการส่งเสริมอาชีพให้แก่ประชาชนอีกด้านหนึ่ง ๕. การบูรณะซ่อมแซม เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรขอความร่วมมือเจ้าหน้าที่จากกรมศิลปากรออกตรวจโบราณวัตถุ ในวัดที่ขึ้นทะเบียนโบราณวัตถุแห่งชาติ เพื่อจะได้ส่งเจ้าหน้าที่มาบูรณะซ่อมแซมเพื่อมิให้โบราณสถานในวัดเกิดความเสียหายมากเกินไป ๖. การทำบัญชีรักษา จัดทำบัญชีโบราณวัตถุของวัด สำหรับโบราณวัตถุที่ได้ขึ้นทะเบียนกับกรมศิลปากรแล้วสามารถของงบประมาณการซ่อมแซมจากกรมศิลปากรได้ กล่าวคือ การของงบประมาณจากภาครัฐโดยผ่าน กรมศิลปากร องค์การบริหารส่วนจังหวัด องค์การบริหารส่วนตำบล หรือ องค์กรเอกชนเข้ามาสนับสนุนการรักษา บูรณะ และซ่อมแซมศิลปวัตถุ ๗. วิธีการแต่งตั้งบุคลากรที่ดูแลรักษาและดำเนินการ เช่น พระภิกษุ และสามเณร เจ้าหน้าที่วัด เจ้าหน้าที่ทำความสะอาด จัดให้พระสงฆ์ที่อยู่ในวัดนั้นๆ ดูแลรักษาและดำเนินการ โบราณวัตถุซึ่งเป็นสมบัติของชาติและของพระพุทธศาสนา

(๓) รูปแบบการอนุรักษ์ด้านศิลปวัตถุ โดยการจัดการ ๓ ด้าน คือ ๑. ด้านการดูแลรักษา ทางวัดจัดการสำรวจโบสถ์ ว่ามีรอยร้าวหรือรอยร้าวหรือไม่ เมื่อสำรวจเจอแล้ว รีบแจ้งแก่กรมศิลปากรจะได้จัดส่งเจ้าหน้าที่เข้ามาแก้ไขได้ทันที ทางวัดจัดให้มีบุคลากรที่มีความรู้ความเข้าใจเรื่องศิลปวัตถุ ๒. ด้านการบูรณะซ่อมแซม โดยผ่านกรมศิลปากรเข้ามาสนับสนุนการรักษา บูรณะ และซ่อมแซมศิลปวัตถุที่ชำรุด ๓. ด้านการแต่งตั้งบุคลากรที่ดูแลรักษาและดำเนินการในเบื้องต้น

(๔) รูปแบบการอนุรักษ์ด้านประเพณี โดยวัดที่มีรูปแบบการจัดการจากความร่วมมือ ๓ องค์กร คือวัด ภาครัฐ และประชาชน ๑. วัดร่วมมือกับทางจังหวัดโดยการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยประชาสัมพันธ์เพื่อส่งเสริมเกี่ยวกับการตักบาตรพระร้อยเป็นต้น เพื่อให้ประชาชนเข้าใจประเพณีนี้มากขึ้น ทั้งยังเป็นการอนุรักษ์ประเพณีอันดีงามของชาวจังหวัดปทุมธานีด้วย ๒. วัดและทางจังหวัดจัดให้มีการตักบาตรพระร้อยทางเรือทุกปี และการขอความร่วมมือจากเรือที่วิ่งไปมาให้ชะลอความเร็ว พอที่พระสงฆ์จะพายเรือให้ประชาชนได้ใส่บาตรตอนเช้าที่เรียกว่า ตักบาตรพระร้อยทางเรือได้ จะมีเฉพาะในวันออกพรรษาของปีเท่านั้น เพื่อสืบสานประเพณีอันดีงามของไทย ๓. ทางภาครัฐ หรือทางจังหวัดจัดงบประมาณเกี่ยวกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูประเพณีต่างๆ ของจังหวัดปทุมธานีโดยเฉพาะ เพื่อเป็นการส่งเสริมประเพณีที่ใกล้จะสูญหายไปเช่น ตักบาตรพระร้อยเป็นต้น ๔. ภาครัฐโดยการนำของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ทางจังหวัด หรือทางองค์การบริหารส่วนตำบล และความร่วมมือจากประชาชนในท้องถิ่นจัดให้มีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาของจังหวัดปทุมธานี และการส่งเสริมประเพณีต่างๆ ที่ใกล้จะสูญหายไปจากจังหวัดปทุมธานี

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. **คู่มือถวายเป็นความรู้แด่พระสังฆาธิการในการดูแลรักษามรดกทางศิลปวัฒนธรรม.** กรุงเทพมหานคร: สมาพันธ์, ๒๕๕๔.
- จันทร์เพ็ญ อมรเลิศวิทย์. **การจัดองค์การทางสังคม.** กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๓.
- นนทพร วัฒนาม. **ปทุมธานีเมืองแห่งสายน้ำและวัฒนธรรม.** กรุงเทพมหานคร: บริษัท เซ็นเตอร์พีช จำกัด, ๒๕๕๔.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก. ๒๕๐๐.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๖.
- _____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒ - ๒๕๓๔.
- _____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙ - ๒๕๔๕.
- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเตปิฎกอรรถกถา.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- _____. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล. ชุด ๙๑ เล่ม.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- วีรวิทย์ โอตระกุล. **มานุรักษ์กันเกิด ฉบับ ๒๐๐ ปีกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพมหานคร: โอเดียน-สตอรี่, ๒๕๒๐.
- วิชัย ภูโยธิน และคณะ. **หน้าที่พลเมืองวัฒนธรรมและการดำเนินชีวิตในสังคม.** กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๕๓.
- วีโรจน์ ใจอารีรอบ. **เปิดตำนานเล่าขานเมืองปทุมธานี.** กรุงเทพมหานคร: บริษัท เซ็นเตอร์พีช จำกัด, ๒๕๕๓.

